

*Marcin Dąbrowski¹**Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie***DYSKRYMINACJA W SZACHACH? - PROBLEM NIERÓWNEGO TRAKTOWANIA KOBIET I MĘŻCZYZN W ŚWIELE PRZEPISÓW KONSTYTUCJI RP**DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TSP-W.2022.010>

Date of receipt: 30.09.2022

Date of acceptance: 18.12.2022

Streszczenie. Na najwyższym poziomie szachowym istnieją bardzo duże dysproporcje pomiędzy kobietami i mężczyznami grającymi w szachy. Najlepsza szachistka uplasowana jest na 98 miejscu światowego rankingu. Natomiast wśród 500 najlepszych zawodników znajduje się zaledwie 8 kobiet. W konsekwencji FIDE oraz krajowe federacje szachowe stworzyły dwa systemy rozgrywek jeden otwarty - przeznaczony dla wszystkich graczy niezależnie od płci i drugi przeznaczony wyłącznie dla kobiet. W opracowaniu przedstawione są przykłady rozróżnienia statusu wyczynowych szachistek oraz szachistów. Autor udziela odpowiedzi na pytania, czy takie rozdzielanie jest dopuszczalne w świetle konstytucyjnej zasady równości mężczyzn i kobiet oraz czy przypadkiem nie stanowi ono przejawu dyskryminacji ze względu na płeć. Konieczne w tym zakresie okazały się analiza przyczyn różnej siły gry zawodników i zawodniczek oraz stwierdzenie, czy stanowią one wystarczające uzasadnienie dla rozdzielania statusu profesjonalnych szachistów i szachistek. Autor przedstawił i omówił zasadnicze przyczyny uzasadniające różną siłę gry i w konkluzjach stwierdził, że mają one relewantny charakter.

Słowa kluczowe: szachy, zasada równości mężczyzn i kobiet, dyskryminacja, konstytucja, FIDE, PZSzach.

Discrimination in chess? - the problem of unequal treatment of female and male chess players in light of the Polish Constitution (Summary). At the highest level of chess, there are very large disparities between men and women chess players. The best female chess player is ranked 98st in the world. However, there are only 8 women among the top 500 players. As a result, FIDE and national chess federations created two systems — one open for all players regardless of gender and the other, which is designated only for women. The paper presents examples of differentiations the status of professional female and male chess players. The author answers the questions, whether such a separation is acceptable in the light of the constitutional principle of equality between men and women and whether it is not a sign of gender discrimination. It is necessary in this regard to analyse the reasons for different playing strength of male and female players. The author presented and discussed the fundamental reasons justifying the different strength of playing and concluded that they have a relevant character.

Keywords: chess, principle of equality between men and women, discrimination, constitution, FIDE, Polish Chess Federation.

¹ Dr hab. Marcin Dąbrowski- Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: marcin.dabrowski@uwm.edu.pl, ORCID: 0000-0001-8780-9715.

1. Zagadnienia wstępne

Wielki arcymistrz szachowy Bobby Fisher w 1962 r. w jednym z wywiadów powiedział, że: „kobiety są beznadziejnymi graczami. Uważam, że nie powinny one się angażować w rozwiązywanie intelektualnych problemów i powinny siedzieć w domu” (Smerdon, 2020). Natomiast w 1989 r. Garri Kasparow (1989, s. 61) stwierdził, że „są szachy i szachy kobiece (...) szachy nie pasują do kobiet (...). Wielka walka nie jest dla nich. Kobiety są słabszymi wojowniczkami”. W 2015 r. Nigel Short (2015, s. 50-51) - wiceprzewodniczący Międzynarodowej Federacji Szachowej (FIDE) - wskazał, że „Mężczyźni są zaprogramowani, by być lepszymi szachistami niż kobiety i trzeba ten fakt pokornie zaakceptować”. G. Kasparow po porażce z J. Polgár w 2012 r. wycofał się ze swoich stwierdzeń (Kasparow, Greengard, 2021, s. 57; Woohchess, 2018).

Powyższe wypowiedzi mają dyskryminacyjny i krzywdzący charakter. Jednak jest w nich ziarno prawdy. Na poziomie arcymistrzowskim istnieje duża dysproporcja w sile gry mężczyzn i kobiet. Najlepsza współczesna zawodniczka Hou Yifan uplasowana jest na 98 miejscu na światowej liście FIDE, kolejna Aleksandra Goryachkina zajmuje 265 pozycję. W pierwszej pięćsetce najlepszych graczy znajduje się jeszcze tylko 6 kobiet. W historii szachów tylko jedna zawodniczka była w pierwszej 10 najlepszych szachistów. Była to węgierska szachistka Jutit Polgár, która w 2005 r. zajmowała 8 miejsce na liście światowej (Howard, 2014). Najlepsza polska szachistka Jolanta Zawadzka na światowej liście graczy zajmuje 1699 miejsce, natomiast wśród wszystkich polskich graczy zajmuje 80 pozycję. Dla porównania trzej najlepsi polscy szachiści Jan K. Duda, Radosław Wojtaszek oraz Wojciech Moranda zajmują odpowiednio 18, 28 i 124 miejsce na świecie. Podobnie jest z tytułami arcymistrza (*Grandmaster*, GM). FIDE przyznało ich 1770, z czego tylko 39 kobietom. W Polsce tylko jedna zawodniczka, Monika Soćko, uzyskała tytuł GM. Równocześnie jest on w posiadaniu 49 polskich zawodników (FIDE, 2022a). W świetle powyższych informacji utarte jest silne przekonanie, że kobiety słabiej grają w szachy.

W rezultacie FIDE i Polski Związek Szachowy (PZSzach) skonstruowały dwa odrębne systemy gry w szachy. Pierwszy ma charakter otwarty i przeznaczony jest dla wszystkich graczy niezależnie od płci oraz drugi zarezerwowany tylko dla kobiet. Mimo swoistej pozornej otwartości pierwszy system zdominowany jest przez mężczyzn. Kobiety praktycznie nie biorą udziału w imprezach najwyższej rangi tj. w turniejach o mistrzostwo kraju bądź świata. W zawodach organizowanych w tym systemie (otwartym) nagrody są znacznie wyższe niż w turniejach kobiecych². Drugi system (szachów żeńskich) ma ekskluzywny charakter i mężczyźni zostali z niego wyłączeni. Dla kobiet stworzono również odrębny system tytułów szachowych³, choć mogą one uzyskiwać tytuły w otwartych kategoriach. Ponadto na niższym poziomie w turniejach, w których biorą udział zarówno mężczyźni jak i kobiety, tworzy się odrębną kategorię tylko dla kobiet.

Powyższe informacje faktycznie wskazują na występowanie nierówności w traktowaniu mężczyzn i kobiet przez federacje szachowe. W niniejszym artykule chciałbym zastanowić się, czy różne traktowanie zawodników i zawodniczek stanowi przejaw dyskryminacji w świetle art. 32 i 33 Konstytucji RP. Ponadto pragnę dokonać analizy, czy dyskryminowane są kobiety, czy może, co bardziej kontrowersyjne - mężczyźni? Wszak kobiety

² Przykładowo Magnus Carlsen za zwycięstwo w meczu o mistrzostwo świata w 2018 r. otrzymał nagrodę w wysokości 620 000 dolarów. W tym samym roku za zdobycie mistrzostwa świata kobiet w szachach Ju Wenjun uzyskała nagrodę 60 000 dolarów. Natomiast za zwycięstwo w meczu o mistrzostwo świata w 2021 r. M. Carlsen otrzymał 1 200 000 dolarów.

³ Są to tytuły: mistrzyni FIDE (WFM - ang. *Woman FIDE Master*), mistrzyni międzynarodowej (WIM - ang. *Woman International Master*) oraz arcymistrzyni międzynarodowej (WGM - ang. *Woman Grandmaster*). Wymagają one spełnienia niższych warunków niż w tytuły w kategorii otwartej (Khandekar, 2020). FIDE do tej przyznało tytuł WGM 10 polskim zawodniczkom (FIDE, 2022a).

mają prawo do udziału w turniejach otwartych i zdobywania tam wysokich nagród. Zawodnicy płci męskiej nie mają prawa brać udziału w turniejach kobiecych, nie mogą uzyskiwać odrębnych tytułów i nie tworzy się dla nich odrębnych kategorii podczas turniejów otwartych. To wykluczenie jest szczególnie wyraziste na niższym poziomie gry niż arcymistrzostwo, gdzie kobiety z powodzeniem rywalizują z mężczyznami. Udzielenie odpowiedzi na powyższe pytania wymaga przeanalizowania i powiązania ze sobą dwóch kwestii. Pierwsza odnosi się do konstytucyjnej zasady równości. Druga dotyczy przyczyn nierównej siły gry mężczyzn i kobiet. Ustalenie tych okoliczności umożliwi udzielenie odpowiedzi na pytanie - czy wskazywane w nauce przyczyny nierównej siły gry mają charakter relewantny i w konsekwencji uzasadniają różne traktowanie mężczyzn i kobiet.

Fakt i dopuszczalność zróżnicowania statusu zawodników i zawodniczek w sportach wymagających aktywności fizycznej nie budzi zastrzeżeń (Jakubowska, 2012). Wynika to z anatomicznej budowy mężczyzn i kobiet oraz z przewagi w tym zakresie przedstawicieli płci niepięknej. Tradycyjne rozróżnienie odrębnych kategorii sportowych oparte jest na zasadzie *fair play*. „Zakłada się, iż kobiety startując razem z mężczyznami nie mają szans na wygraną, dlatego podział płciowy (...) chroni zawodniczki przed »nieuczciwą«, z góry skazującą na porażkę, rywalizacją i daje im szansę na osiągnięcie sukcesu sportowego. Sukcesu na miarę swojej kategorii płciowej” (Jakubowska, 2012, s. 79). Drugim argumentem jest uczynienie rywalizacji mniej przewidywalną i przez to bardziej emocjonującą. Stworzenie kategorii wyrównuje szanse na wygraną i ogranicza możliwość przewidzenia rezultatów.

Przed przystąpieniem do rozważań merytorycznych należy pokrótce przedstawić status związków szachowych w szczególności FIDE oraz PZSzach. FIDE została utworzona 20 lipca 1924 r. w Paryżu i jest jedną z najstarszych międzynarodowych organizacji sportowych. Jest to pozarządowa instytucja *non-profit* zrzeszającą narodowe związki szachowe z całego świata. Federacja ma swoją siedzibę w Lozannie i działa w oparciu o przepisy prawa szwajcarskiego (Wolski, 2016, s. 136). Nie ma podmiotowości w zakresie prawa międzynarodowego, jednakże posiada osobowość prawną. Międzynarodowy Komitet Olimpijski w 1999 r. uznał FIDE jako Globalną Organizację sportową. Status PZSzach jest nieco bardziej złożony. Związek powstał w 1926 r. i od 1927 r. jest członkiem FIDE. Jest swoistego rodzaju stowarzyszeniem oraz organizacją pozarządową, które zrzesza stowarzyszenia, kluby i związki szachowe. Podmiot ten działa w oparciu o przepisy ustawy z 25 czerwca 2010 r. o sporcie (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1133 z późn. zm.) oraz z 7 kwietnia 1989 r. prawo o stowarzyszeniach (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 2261). Posiada osobowość prawną i jest organizacją pożytku publicznego. Z jednej strony są PZSzach jest niezależny od organów władzy publicznej, z drugiej strony realizuje funkcje państwa w zakresie rozwoju kultury fizycznej i sportu. Jest organizacją *non-profit* a jego działalność jest finansowana w szczególności ze składek, opłat za organizację turniejów, darowizn oraz z dotacji publicznych. Działa w oparciu o przepisy prawa polskiego, ustanowione przez siebie wewnętrzne regulacje oraz przepisy ustanowione przez FIDE.

W normatywnym ujęciu rozróżnienie statusu szachistek i szachistów wynika z ustanowionych przez ww. związki szachowe wewnętrznych regulacji. Z Karty FIDE (FIDE 2022b) wynika, że organizacja ta odrzuca wszelkie formy dyskryminacji w tym ze względu na płeć (art. 4.4.) i że obowiązkiem wszystkich członków federacji jest ustanowienie regulacji zakazujących wszelkich form dyskryminacji (art. 11 pkt c). Równocześnie obowiązkiem władz tej organizacji jest wspieranie i promocja szachów kobiecych (art. 2 ust. 2.11). Karta reguluje zasady organizacji turniejów otwartych, w których mogą brać udział wszyscy niezależnie od płci (np. Mistrzostwa Świata, Puchar Świata) oraz turniejów wyłącznie kobiecych (np. Mistrzostwa Świata Kobiet, Puchar Świata Kobiet). Regulamin Tytułów FIDE (FIDE, 2022c) przewiduje możliwość uzyskania tytułów w kategoriach otwartych, tj. przez wszystkich (*Grandmaster*, *International Master*, *FIDE Master*, *Candidate Master*) oraz w kategorii

szachów żeńskich (*Woman Grandmaster, Woman International Master, Woman FIDE Master, Woman Candidate Master*). W przepisach FIDE nie ma mowy o wspieraniu szachów męskich, organizacji męskich turniejów oraz o wyłącznie męskich tytułach.

Statut PZSzach (Pzszach.pl, 2016) nie powtarza ww. regulacji. Postanowienia tego dokumentu oraz innych wewnętrznych regulacji są neutralne w odniesieniu do płci zawodników. Jednakże zgodnie z art. 11 pkt a Karty FIDE wszyscy członkowie, w tym PZSzach, zobowiązani są do przestrzegania zasad, przepisów i decyzji organów FIDE. Ponadto zgodnie z tym przepisem PZSzach zobowiązany jest zapewnić stosowanie regulacji FIDE przez wszystkie ligi szachowe i zrzeszone w Związku kluby, stowarzyszenia i organizacje. W konsekwencji w Polsce regulacje ustanowione przez FIDE są przestrzegane i stosowane.

Jeżeli chodzi o metodę badawczą to w zakresie badań aktów normatywnych dominujące znaczenie miała metoda dogmatyczno-prawna. Wykorzystana ona zastała w celu przeprowadzenia analizy regulacji prawnych, literatury oraz orzecznictwa. Podstawowe zagadnienie prawne opracowania sprowadza się do analizy, zasady równości i zakazu dyskryminacji (przede wszystkim w płaszczyźnie horyzontalnej) oraz dokonania subsumcji stanu faktycznego (stwierdzonych nierówności) wynikających z regulacji przyjętych przez FIDE oraz PZSzach i art. 32 – 33 ustawy zasadniczej. Bardzo poważne znaczenie miała również metoda polegająca na analizie opracowań naukowych z zakresu psychologii, medycyny oraz socjologii odnoszących się do różnic w zakresie pracy mózgów oraz siły gry w szachy mężczyzn i kobiet. Badania te umożliwiły zweryfikowanie twierdzenia, czy istnieją obiektywne okoliczności uzasadniające różne traktowanie mężczyzn i kobiet.

2. Konstytucyjna zasada równości kobiet i mężczyzn oraz zakaz dyskryminacji

Pojęcie równości jest wieloznaczne i może być rozumiane na różne sposoby. Jednakże w nauce prawa ustrojowego wykształciło się w miarę precyzyjne jego rozumienie. Oznacza ono, że wszystkie podmioty charakteryzujące się w równym stopniu daną cechą istotną powinny być potraktowane równo, a więc według jednakowej miary, bez zróżnicowań zarówno dyskryminacyjnych, jak i faworyzujących⁴. Konstytucyjna idea równości i zakazu dyskryminacji sprowadza się do założenia, że osoby takie same należy traktować równo, a osoby różne - odmiennie. Zakazuje się traktowania osób znajdujących się w obiektywnie odmiennej sytuacji w taki sam sposób. Równość w prawie wymaga więc, by normy prawne ujmowały prawa i obowiązki jednostki w sposób wolny od dyskryminacji oraz bez wprowadzania nieuzasadnionych przywilejów.

Zasada równości została wyrażona w art. 32 Konstytucji RP, natomiast równość mężczyzn i kobiet w art. 33. Dyrektywy te stanowią jedno z najważniejszych zasad prawnych i ich przestrzeganie ma bezwzględny charakter (Tuleja, Wróbel, 1994, s. 139). Ze wskazanych przepisów wynikają dyrektywy równości w prawie i równości wobec prawa. Ta pierwsza odnosi się do procesu stanowienia prawa i nadania mu takich treści, które realizują nakaz jednolitego traktowania podmiotów podobnych i odmiennego podmiotów różnych. Równość wobec prawa dotyczy sfery stosowania prawa. Oznacza nakaz skierowany do organów stosujących prawo, w szczególności sądów i organów administracji, przestrzegania art. 32 i 33 ustawy zasadniczej. Zasada równości i zakaz dyskryminacji nabierają szczególnego znaczenia w sytuacjach, w których występuje stosunek podporządkowania jednostki z reguły władzom publicznym, ale też i innym podmiotom np. federacjom sportowym. Dysponowanie określonym władztwem nad podmiotami prawa umożliwia oddziaływanie na ich uprawnienia i obowiązki. Musi się to odbywać z równoczesnym poszanowaniem postanowień ustawy zasadniczej. W art. 32 ust. 2 i art. 33 wymieniono tylko przykładowe obszary, w których

⁴ Por. orzeczenie TK z 9 marca 1988 r., U 7/87, OTK 1988, nr 1, poz.1 (szerzej: Balicki, 2010, s. 411 i n.). Podobnie zasadę równości postrzega Sąd Najwyższy (por. uchwałą SN z 16 marca 2000 r., I KZP 56/99, OSNKW 2000, z. 3-4, s. 21).

obowiązuje zasada równości i zakaz dyskryminacji. Katalog ten jest otwarty i dotyczy wszystkich dziedzin życia społecznego w tym również do uprawiania sportu.

Zakwalifikowanie określonej grupy podmiotów do danej klasy a więc uznania, że są to podmioty podobne uzależnione jest od posiadania (występowania) wspólnej dla tej grupy „cechy istotnej”. Przesądza ona o uznaniu porównywalnych podmiotów za podobne lub odmienne (Garlicki, Zubik, 2016, s. 109). Wyznaczenie i zdefiniowanie istotnej cechy bądź ustalenie jej braku ma kluczowe znaczenie dla oceny regulacji prawnych, które w odmienny sposób traktują porównywane podmioty. W przypadku równości kobiet i mężczyzn mechanizm ten przebiega nieco w odmienny sposób. Ustrojodawca z góry, w art. 33 ustanowił, że są to podmioty podobne, zakwalifikował je do jednej klasy adresatów i ustanowił nakaz równego traktowania. W związku z tym uchwalenie przepisów różnicujących status prawny mężczyzn i kobiet wymaga konstytucyjnie umocowanego uzasadnienia. Odrębne traktowanie w oparciu o kryterium płci wymaga istnienia doniosłych różnic (istotnych cech odrębnych), które to usprawiedliwią. Taka ocena nie może mieć generalnego charakteru i zawsze musi być dokonywana *ad causam* (Garlicki, Zubik, 2016, s. 109).

W literaturze oraz w orzecznictwie wskazuje się 3 kryteria, których spełnienie uzasadnia wprowadzenie rozróżnień w ramach jednej kategorii adresatów. Po pierwsze dywersyfikacja musi mieć charakter relewantny, tj. musi pozostawać w bezpośrednim związku z celem i treścią przepisów oraz musi być racjonalna i uzasadniona. Następnie argumenty uzasadniające rozróżnienie statusu adresatów norm muszą mieć charakter proporcjonalny, a więc waga interesu, któremu służą musi być adekwatna do wagi interesów, które zostaną naruszone w wyniku ich ustanowienia. Po trzecie argumentacja musi odwoływać się do wartości, zasad lub norm konstytucyjnych, a samo rozróżnienie ma służyć ich realizacji.

Ustrojodawca równość powiązał z zakazem dyskryminacji, który oznacza bezpodstawne zróżnicowanie statusu podmiotów podobnych z uwagi na nierелеwantną cechę osobistą (np. płeć). Należy podkreślić, że mężczyźni i kobiety na poziomie konstytucyjnym, w art. 33 zostali zaliczeni do jednej klasy adresatów. W istotnym stopniu wzmacnia to zakaz dyskryminacji w oparciu o kryterium płci. Równocześnie nakaz równego traktowania mężczyzn i kobiet nie ma absolutnego charakteru. Przyjmuje się bowiem, że różnice (np. biologiczne, społeczne) między mężczyznami i kobietami mogą powodować powstawanie faktycznych nierówności. W takim przypadku dopuszczalne jest stanowienie przepisów, które będą miały swoście uprzywilejowujący charakter. Mają one na celu wyrównanie faktycznych dysproporcji. Zjawisko to nazywane jest dyskryminacją pozytywną lub uprzywilejowaniem wyrównawczym. Stanowi ono przejaw odejścia od zasady równości w celu realizacji sprawiedliwości społecznej. Innymi wartościami, które mogą uzasadniać rozróżnienie statusu prawnego mężczyzn i kobiet są np. wolność, godność człowieka, poszanowanie własności, solidarność, zaufanie, czy proporcjonalność w działaniach państwa (Kruk, 2006, s. 297). Podsumowując konstytucyjnie dopuszczalne jest stosowanie tzw. uprzywilejowania wyrównawczego, które ma na celu zmniejszenie faktycznych nierówności pomiędzy mężczyznami i kobietami⁵. Podmioty władzy wprowadzają wówczas różnego rodzaju środki i instrumenty w celu wyrównania szans (Rytel-Warzocho, 2016, s. 386 i n.). Zasada sprawiedliwości wyrównawczej odnosi się również do współzawodnictwa sportowego pomiędzy kobietami i mężczyznami. „Ponieważ w rzeczywistości społecznej kobieta zajmuje z reguły pozycję słabszą (co jest m.in. wynikiem szczególnej roli kobiety w zakresie macierzyństwa i wychowania dzieci), istnieje konstytucyjne uzasadnienie dla wprowadzania regulacji nadających kobiecie pewne przywileje w porównaniu z mężczyzną, bo jest to instrument prowadzący do zapewnienia kobiecie rzeczywistego równouprawnienia. Innymi

⁵ Por. np. orzeczenie TK z 29 września 1997 r., K 15/99, OTK 1997/3-4/37 oraz wyroki TK z 28 marca 2000 r., K 27/99, OTK 2000/2/62; z 3 października 2000 r., K 33/99, OTK 2000/6/188; z 7 maja 2014 r., K 43/12, OTK ZU-A 2014/5/50.

słowy, konstytucyjnie dopuszczalne jest (...) tzn. uprzywilejowanie prawne mające na celu zmniejszenie nierówności faktycznie występujących w życiu społecznym”⁶.

Równość i zakaz dyskryminacji pozostają w bardzo silnym związku z treścią art. 2 Konstytucji RP i wynikającą z niego zasadą sprawiedliwości społecznej. Wskazuje się, że równość jest pochodną sprawiedliwości (Masternak-Kubiak, 2002, s. 126). Uzyskuje ona swój podmiotowy korelat w postaci żądania jednostki od władzy publicznej prowadzenia polityki w duchu sprawiedliwości społecznej (Blicharz, 2018, s. 62). Właśnie ten czynnik może wpływać na postrzeganie i stosowanie zasady równości w danej sytuacji i w szczególnych sytuacjach spowodować możliwość odstąpienia od stosowania reguł wynikających z art. 32 i 33 Konstytucji RP.

Równość należy postrzegać, jako prawo podmiotowe przysługujące jednostce (Garlicki, Zubik, 2016, s. 119). Oznacza to, że wszyscy, w tym uczestnicy profesjonalnego obrotu sportowego (członkowie klubów, związków i federacji), mają prawo zadać od organów władzy i innych podmiotów, w tym od PZSzach, klubów sportowych, organizatorów turniejów, przestrzegania wobec siebie reguł wynikających z treści art. 2, 32 i 33 Konstytucji RP. „Jednostka może żądać od władz publicznych, aby respektowały jej równość — przez zachowania pozytywne, to znaczy przez wprowadzenie niezbędnych gwarancji materialnych indywidualnego prawa do równej ochrony, oraz negatywne, czyli powstrzymywania się od zachowań będących nieuzasadnionym zróżnicowaniem zarówno w sferze życia politycznego, jak i społecznego czy gospodarczego” (Blicharz, 2018, s. 62).

Wyżej wskazałem, że federacje szachowe w różny sposób taktują zawodników i zawodniczki. Stworzono swoisty preferencyjny system dla kobiet. W takim układzie zachodzi pytanie czy rozwiązania te są uzasadnione i czy przypadkiem nie stanowią przejawu różnego traktowania graczy w szachy wyczynowe z uwagi na posiadaną płeć. Mogłoby to prowadzić do stwierdzenia, że rozwiązania przyjęte przez federacje stanowią pogwałcenie zasady równości i są przejawem dyskryminacji. Kluczowe dla udzielania odpowiedzi na powyższe pytanie jest ustalenie, czy istnieją jakieś obiektywne czynniki, które uzasadniają taki stan rzeczy. Innymi słowy należy zbadać, czy są jakieś fakty, okoliczności, które podczas gry w szachy odróżniają kobiety od mężczyzn. Rozróżnienie musi być na tyle doniosłe by uzasadniało rozdzielenie szachistów i szachistek na dwie oddzielne kategorie adresatów norm. Występowanie obiektywnych okoliczności zalegalizuje rozróżnienie statusu graczy w szachy w oparciu o kryterium płci. Brak takich przesłanek oznaczać będzie dyskryminację i nierówne traktowanie mężczyzn i kobiet i będzie świadczyło, że związki szachowe naruszają art. 32 i 33 Konstytucji RP.

Początkowo zasada równości odnoszona była głównie do relacji państwo-jednostka (Banaszak, 2009, s. 183; Boć, 1998, s. 31; Działocha, 2016, s. 231). Wskazywano, że pierwotnym adresatem art. 32 i 33 są organy władzy publicznej (Podgórska-Rykała, 2017, s. 23), które mają zakaz stanowienia dyskryminujących regulacji i nakaz zapobiegania i przeciwdziałania skutkom nierówności. „Do pozytywnych obowiązków państwa należy zatem kreacja efektywnego i kompleksowego systemu ochrony jednostki przed dyskryminacją, także w stosunkach między podmiotami prawa prywatnego” (Śmiałek, 2019, s. 88). Jednakże współcześnie uznaje się, że konstytucyjne prawa i wolności muszą być również przestrzegane w relacjach horyzontalnych, tj. w płaszczyznach jednostka – jednostka i jednostka – podmiot prawa prywatnego (Dąbrowski, 2020, s. 59)⁷.

Z prawnego punktu widzenia relacje szachiści – szachistki – federacje sportowe są tzw. horyzontalnymi stosunkami prawnymi. Opierają się bowiem na zasadach równości i autonomii woli stron. Federacje nie dysponują władztwem administracyjnym nad zrzeszonymi w nich członkami i nie dysponują przymusem służącym realizacji ustanowionego przez nie

⁶ Orzeczenie TK z 29 września 1997 r., K. 15/97, OTK ZU 1997/3-4/37.

⁷ Tego typu pogląd bywa niekiedy kwestionowany, np. Bosek i Borysiak, 2016, s. 839.

prawa i wydanych rozstrzygnięć. Przynależność do związków sportowych i przestrzeganie tych regulacji ma dobrowolny charakter. Swoista władza realizowana przez federacje szachowe wynika ze swobodnie zawartych umów, uznania autorytetu i dobrowolnej akceptacji zrzeszonych członków.

Konstytucyjny zakaz dyskryminacji nie może funkcjonować tylko w relacjach wertykalnych tj. państwo – jednostka, gdyż ochrona miałaby częściowy (Śmiałek, 2019, s. 93) i iluzoryczny charakter. Jednostka bowiem doznawałby dyskryminacji w relacjach z innymi podmiotami prawa nie będącymi organami władzy. Nabiera to szczególnego znaczenia wobec faktu, że organizacje pozarządowe (np. osoby prawne, stowarzyszenia, izby gospodarcze, banki, pracodawcy) uzyskały faktyczną lub prawną władzę i zajmują dominującą pozycję wobec jednostki. Do tego typu podmiotów należy zaliczyć federacje sportowe. W oparciu o swoje wewnętrzne regulacje posiadają swoiste władztwo nad zrzeszonymi w nich członkami. Ta władza niekiedy ma bardzo duży wpływ na życie ludzi. Uznanie, że do podmiotów pozarządowych nie mają zastosowania art. 32 i 33 Konstytucji RP godziłoby w podstawowe wartości konstytucyjne oraz mogłoby prowadzić do naruszenia godności człowieka. Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 13 kwietnia 2000 r. (K 15/99, OTK 2000/5/13) uznał, że zasada równości i zakaz dyskryminacji muszą być również przestrzegane przez podmioty prywatne i organizacje pozarządowe. Normatywną podstawą tego ww. założenia stanowi art. 31 ust. 2 Konstytucji RP z którego wynika, że każdy jest obowiązany szanować wolności i prawa innych.

Podsumowując należy wskazać, że przepisy art. 32 i 33 Konstytucji RP wywołują skutki prawne w wymiarze horyzontalnym (Masternak-Kubiak, 2002, s. 136; Śmiałek, 2019; Winczorek, 2000, s. 51). Zasada równości i zakaz dyskryminacji znajdują więc zastosowanie w relacjach pomiędzy zawodnikami (zawodniczkami) oraz federacjami szachowymi. Związki sportowe zobowiązane są traktować zrzeszonych w nich zawodników w sposób równy i nie mogą ich dyskryminować. Już tylko na marginesie zaznaczę, że federacje sportowe, w tym PZSzach, będące podmiotami prywatnymi wykonują zadania publiczne i korzystają ze środków publicznych. W konsekwencji przestrzeganie ww. przepisów staje się nie tylko teoretycznym postulatem ale i bezwzględnym obowiązkiem. Związki szachowe w świetle treści art. 32 i 33 Konstytucji są zarówno podmiotami uprawnionymi jak i zobowiązanymi. Z jednej strony jako podmioty prawa prywatnego urzeczywistniające prawa i wolności jednostki mogą żądać bycia niedyskryminowanymi przez prawo i przez organy władzy publicznej. Z drugiej strony jako podmioty realizujące określone władztwo, wykonujące m.in. zadania publiczne oraz dysponujące środkami publicznymi - zobowiązane są do przestrzegania art. 32 i 33 ustawy zasadniczej i równego traktowania mężczyzn i kobiet. W przypadku naruszenia przepisów ustawy zasadniczej zawodnicy mają m.in. prawo do żądania zaprzestania naruszeń, uzyskania odszkodowania, zadośćuczynienia, wytoczenia powództwa przeciw dyskryminacji. Natomiast organy władzy publicznej uprawnione są do sankcjonowania takiej działalności federacji sportowych, np. poprzez nakaz zmiany prawa, odmowę rejestracji statutu itp. Ponadto związki takie mogą zostać pozbawione dofinansowania ze środków publicznych.

3. Przyczyny różnic w sile gry w szachy mężczyzn i kobiet

Szachy jako szczególnego rodzaju aktywność człowieka jest analizowana w wielu dziedzinach tj. medycyna, socjologia, psychologia, językoznawstwo. We wszystkich tych obszarach poszukuje się przyczyn różnic w sile gry mężczyzn i kobiet. W konsekwencji można wyróżnić szereg odmiennych, często wzajemnie wykluczających się teorii. Analiza zaprezentowanych w nauce koncepcji umożliwia wyróżnienia następujących argumentów uzasadniających istnienie dużych dysproporcji w grze w szachy mężczyzn i kobiet: 1) anatomiczne; 2) psychologiczne - charakterologiczne cechy i predyspozycje związane z płcią; 3) społeczno - historyczne oraz utrwalone stereotypy; 4) proporcje zawodniczek i zawodników; 5) czas poświęcany przez

graczy na trening⁸.

3.1. Różnice anatomiczne

Teoria uzasadnienia biologicznego zakłada istnienie wrodzonych różnic w budowie mózgów kobiet i mężczyzn. W literaturze przedstawiono kilka interesujących i popularnych koncepcji rozwijających to zagadnienie (Moir, Kancewicz-Hoffman, Jessel, 2017; Kimura, Kamińska, 2006). Wspominane odrębności stanowią pochodną ewolucji człowieka i założenia, że rozwój mężczyzn i kobiet przebiegał nieco innymi drogami z uwagi na pełnienie różnych ról i zadań. W konsekwencji doprowadziło do powstania biologicznych mikroróżnic w budowie mózgów. Skoro istnieją poważne różnice w budowie ciała mężczyzny i kobiety, to takie odmienności powinny występować również w anatomii ich mózgów. Przesądzają one o istnieniu różnic w percepcji, zdolnościach, preferencjach, zainteresowaniach i skłonnościach (Howard, 2014).

Takie anatomiczne odmienności mogłoby stanowić wystarczającą podstawę do wyjaśnienia dysproporcji siły gry i stanowić istotny faktor uzasadniający różne traktowanie w szachistów i szachistek przez prawo. Równocześnie badania tomografem komputerowym prowadzą do wniosku, że nie istnieją różnice w budowie mózgów mężczyzn i kobiet. Mózgi mężczyzn są statystycznie większe i cięższe, jednak ich konstrukcja i budowa nie odbiega od mózgów kobiecych. Teoria odmienności anatomicznych jest szeroko krytykowana (Ma, 2020a; Bilalić, McLeod, Gobet, 2007). W rezultacie brak jest podstaw do stwierdzenia, że różnice anatomiczne w budowie mężczyzn i kobiet mogą stanowić wystarczającą podstawę do prawnego rozróżnienia statusu szachistów i szachistek.

W literaturze przedstawia się również inne przyczyny różnic w sile gry związane z anatomią i fizjologią człowieka. D. Veličković oraz D. Radovanović (2018, s. 360-361) wskazują, że statystycznie wyższy poziom glikogenu u mężczyzn ma istotny wpływ na ich grę. „W szachach (...) energia potrzebna do aktywności mózgu pochodzi najpierw z zapasów glikogenu zawartych w mózgu, mięśniach i wątrobie, a później z tkanki tłuszczowej. (...) Zarówno kobiety, jak i mężczyźni wykorzystują glikogen do uzyskania szybkiej energii podczas wysiłku fizycznego i podczas gry w szachy. Psychiczne zmęczenie pojawia się wcześniej u kobiet, ponieważ zawartość glikogenu w ich organizmie jest niższa w porównaniu do mężczyzn” (podobnie: Tarnopolsky, Atkinson, Phillips, MacDougall, 1995). Fakt ten ma duże znaczenie podczas partii klasycznych, które mogą trwać kilka godzin. Ponadto zmęczenie ulega kumulacji podczas rozgrywanych turniejów, na które może składać się konieczność zagrania od kilku do kilkunastu partii. Podsumowując wyższy poziom glikogenu oraz lepsza gospodarka tym wielocukrem umożliwia mężczyznom dłuższą i efektywniejszą grę oraz zapewnia większą wytrzymałość i odporność na zmęczenie.

Podobnie jest z testosteronem, którego poziom jest wyższy u mężczyzn. Odgrywa on istotną rolę podczas wysiłku psychicznego i fizycznego związanego z sytuacjami stresowymi tj. jak turnieje szachowe (Mendoza i in., 2020). Podczas gry i turniejów sprzyja on zwiększeniu i utrzymaniu koncentracji oraz w pewnym zakresie przyczynia się do wzrostu poziomu agresji, co ma również niebagatelne znaczenie podczas gry w szachy.

3.2. Psychologiczno-charakterologiczne cechy i predyspozycje związane z płcią

Do tej pory nie udało się wykazać anatomicznych odmienności w budowie mózgów, które uzasadniałyby różnice w sile gry w szachy zawodników i zawodniczek. Mimo to mózgi mężczyzn i kobiet działają inaczej, w konsekwencji zarysowują się różnice w ich aktywności, rozwijanych umiejętnościach i funkcjach. Taki stan rzeczy stanowi pochodną zarówno czynników biologicznych, fizjologicznych jak również społecznych.

⁸ W literaturze przedstawia się też inne podziały przyczyn, np. Backus, Cubel, Guid, Sanchez-Pages, Maaas, 2016; Polachek, 1981, s. 68.

Podczas gry w szachy wykorzystuje się różne umiejętności, tj. inteligencja⁹, pamięć wzrokowa, pamięć długookresowa, utrzymania długotrwałej koncentracji, wyobraźnia Horgan, Morgan, 1990; Veličković, Radovanović, 2018, s. 361; Song, Ge, Long, Dong, 2020, s. 1). W powyższych materiałach nie odnotowano znaczących różnic pomiędzy mężczyznami i kobietami.

Badania wykazały, że ważnymi szachowymi umiejętnościami są również przetwarzanie bodźców wzrokowych, orientacja przestrzenna, wizualizacja obiektów w przestrzeni i ich przekształcanie oraz rotacja mentalna (ang. *mental rotation*) (Atherton, Zhuang, Bart, Hu, He, 2003; Nejati i Nejati, 2012, s. 311). Istotne jest to, że mężczyźni w zakresie tych umiejętności posiadają znaczną przewagę nad kobietami (Halpern, LaMay, 2000; Voyer, Voyer, Bryden, 1995). W konsekwencji wyższe zdolności wzrokowoprzestrzenne mogą prowadzić do lepszej gry w szachy. Umiejętność przetwarzania, analizowania i wizualizacji pozycji szachowych ma kluczowe znaczenie dla podejmowania decyzji i wyboru najlepszego posunięcia. Gracz musi potrafić wyobrazić sobie jak będzie wyglądała sytuacja na szachownicy za jedno, dwa i więcej posunięć i czy dany ruch bądź ich sekwencja doprowadzi do oczekiwanej sytuacji.

Wydaje się, że różnice w zdolnościach psychologicznych mężczyzn i kobiet, odnoszące się do przetwarzania bodźców wzrokowych, wizualizacji i percepcji wzrokowej mogą stanowić istotny element dywersyfikujący analizowane kategorie osób. W konsekwencji może być podstawą do prawnego rozróżnienia statusu zawodniczek i zawodników. Już tylko na marginesie należy wskazać, że w literaturze zaprezentowano również stanowisko, z którego wynika, że tego typu różnice w rzeczywistości nie występują i że nie istnieją wystarczające naukowe dowody które potwierdzałyby ich istnienie (Bilalic, McLeod, 2006; Veličković, Radovanović, 2018, s. 359; Waters, Gobet, Leyden, 2002, s. 1, 11).

Innymi ważnymi czynnikami psychologicznymi różniącymi kobiety i mężczyzn, które mają znaczenie dla umiejętności gry w szachy jest poziom agresji (który pośrednio związany jest z poziomem testosteronu) oraz skłonność do podejmowania ryzyka.

Gra w szachy sprowadza się do konfrontacji dwóch umysłów, starcia dwóch armii, ataku na wojska oponenta w celu ich zniszczenia, osłabienia i ostatecznie zamatoowania jego króla. Spór i rywalizacja wpisane są w ich istotę. Agresywna gra w szachy uznawana jest jako atut. Powstało wiele podręczników uczących takiej gry (np. Aagaard, 2011). Związane jest to z jej celem tj. pokonaniem przeciwnika, którego realizacja wiąże się z koniecznością ataku i podejmowania agresywnych działań. Atak i agresywna postawa sprzyjają uzyskaniu inicjatywy, dominującej pozycji na szachownicy i osiągnięciu przewagi. Atakujący gracz w dużej mierze określa charakter i przebieg partii. Zawodnik mniej agresywny i nastawiony na obronę siłą rzeczy gra bardziej pasywnie i zachowawczo. Taki styl nie sprzyja osiągnięciu jej celu i często skutkuje porażką. Może on świadczyć o braku pewności siebie i prowadzi do tego, że gracz świadomie bądź nieświadomie chce ograniczyć rozmiar możliwej przegranej (np. zremisować). Nawet defensywny i statyczny (grający pozycyjnie) zawodnik chcący wygrać, musi na pewnym etapie partii przejść z pasywnej do aktywnej gry i do ataku.

Mężczyźni grając w szachy są bardziej agresywni niż kobiety i mają większą skłonność do podejmowania ryzyka (Gerdes, Gränsmark, 2010, s. 18, 19, 21; Khandekar 2020; Maass, D'Ettole, Cadinu, 2008, s. 242). Równocześnie kobiety wykazują bardziej statyczną i defensywną postawę w szczególności grając z mężczyznami. W swoich badaniach C. Gerdes, oraz P. Gränsmark (2010) doszli do wniosku, że mężczyźni są bardziej agresywni i skłonni do ryzyka, natomiast kobiety grają z mężczyznami defensywnie i zachowawczo oraz unikają ryzyka. Równocześnie kobiety grając ze sobą nie prezentują takich postaw, wykazują większą

⁹ Część badaczy wskazuje na brak doniosłej korelacji pomiędzy poziomem inteligencji (IQ) a siłą gry w szachy (np. Ericsson, Charness, 1994; Waters, Gobet, Leyden, 2002, s. 1, 6).

agresję i skłonność do ryzyka. Mężczyźni natomiast nie zmieniają swojej taktyki i strategii w odniesieniu do płci przeciwnika (podobnie: Bettencourt, Miller, 1996, s. 422 i n.).

Podsumowując naturalna skłonność mężczyzn do bardziej agresywnej gry w szachy i podejmowania ryzyka stanowi ich przewagę. Jest ona atutem, gdyż jest elementem motywacji gracza, na którą składają się obawa porażki oraz pragnienie zwycięstwa. Ponadto w pewnym zakresie umożliwia kreowanie gry w pożądanym kierunku. W literaturze wskazuje się również, że kobiety w porównaniu do mężczyzn starają się unikać sytuacji, w których muszą konkurować, a kiedy są zmuszone do takiego działania w pełni się nie angażują (Gerdes, Gränsmark, 2010, s. 4, 21; Gneezy, Leonard, List, 2009). W konsekwencji należy uznać, że wrodzone różnice w poziomie potrzeby rywalizacji, agresji i skłonności do ryzyka mężczyzn i kobiet również mają wpływ na poziom gry w szachy. Nie dotarłem do badań, które definiowałyby rozmiar tego wpływu. W związku z powyższym na tym etapie trudno jest jednoznacznie stwierdzić, czy sam ten element jest wystarczający do rozróżnienia statusu prawnego szachistów i szachistek.

3.3.Przyczyny społeczno - historyczne oraz utrwalone stereotypy

W literaturze wymienia się wiele przyczyn społecznych, historycznych oraz powiązanych z nimi stereotypów, które mają istotny (negatywny) wpływ na szachistki i siłę ich gry.

W pierwszej kolejności należy wskazać, wcześniej już zaprezentowane zagadnienie, znacznie rozbieżności w wynagrodzeniach za zwycięstwo w turniejach. Szachiści na najwyższym poziomie zarabiają znacznie więcej niż najlepsze zawodniczki. W konsekwencji jest im łatwiej utrzymać się z gry w szachy niż kobietom. Ponadto narodowe federacje szachowe mniej inwestują w rozwój żeńskich szachów (Ma, 2020a). To zjawisko jest bezsprzecznym przejawem dyskryminacji kobiet¹⁰.

Ponadto kobiety są bardzo rzadko zapraszane na najsilniej obsadzone turnieje, co wiąże się z dużym prestiżem i możliwością uzyskania wysokich nagród. Taki stan rzeczy ogranicza możliwość konkurowania z najlepszymi zawodnikami, zdobywania doświadczenia i umiejętności. Ogranicza to możliwość rozwoju kobiet i zwiększania rankingu, albowiem grają one tylko ze słabszymi zawodnikami.

Społeczne role kobiet również nie sprzyjają pełnemu zaangażowaniu się w trening szachowy. Wśród szachistów posiadających dzieci to kobiety poświęcają najwięcej czasu na ich wychowanie i w ten sposób mają go znacznie mniej na ćwiczenia i rozwój swoich umiejętności. W pewnym wieku część kobiet zmienia swoje priorytety i zaczynają się koncentrować na rodzinie kosztem innych sfer życia osobistego i zawodowego. Równocześnie mężczyźni nie są tak silnie zorientowani na rodzinę i są w stanie przeznaczyć znacznie więcej czasu na własny rozwój (Khandekar, 2020).

Wiele zawodniczek rezygnuje z profesjonalnej gry w szachy z uwagi na społeczne stereotypy, które bardzo utrudniają im rozpoczęcie oraz kontynuowanie kariery (Woochess, 2018). Zagrożenia wynikające ze stygmatyzujących stereotypów objawiają się m.in. tym, że kobiety osiągają gorsze wyniki. Przyczyną takiego stanu jest ich świadomość powszechnego przekonania, że szachistki radzą sobie gorzej niż mężczyźni. Powstaje w ten sposób błędne koło samospełniającej się przepowiedni (Smerdon, 2020). Skutkuje to spadkiem zainteresowania i bardzo osłabia motywację. D. Veličković oraz D. Rdoanović (2018, s. 359) wskazali, że „stereotypy płciowe mogą mieć bardzo osłabiający wpływ na zawodniczki i skutkować bardzo gwałtownym spadkiem wydajności podczas rywalizacji z mężczyznami. W literaturze wskazuje się, że stereotypy stanowią główną przyczynę niedoreprezentacji kobiet w

¹⁰ Na przełomie kwietnia i maja 2021 r. odbyły się Indywidualne Mistrzostwa Polski w Szachach oraz Indywidualne Mistrzostw Polski Kobiet w Szachach. Należy podkreślić, że organizatorzy przewidzieli nagrody pieniężne w tej samej wysokości za zajęcie pierwszych 5 miejsc w obydwu równoległe rozgrywanych turniejach.

szachach profesjonalnych (Maass, D'Ettole, Cadinu, 2008, s. 242). Istnienie tego typu stereotypów świadczy o swoistej porażce współczesnych społeczeństw w walce z dyskryminacją z powodu płci. W pewnym zakresie jest również dowodem na to, że część mężczyzn nadal odczuwa strach przed rywalizacją i przegraną z kobietami.

W powyższej materii doniosłe znaczenie ma stygmatyzujący stereotyp, polegający na przekonaniu, że kobiety są mniej utalentowane. „Co więcej, bardzo małe dzieci już internalizują przekonanie, że mężczyźni są bardziej błyskotliwi” (Ma, 2020a). Powoduje to zamknięcie się błędnego koła: mężczyźni uważają, że kobiety nie mogą być mądrzejsze i bystrzejsze od nich a kobiety w to przekonanie wierzą, nie kwestionują go i nie próbują udowodnić, że jest inaczej (Ma, 2020a; Howard, 2014). „W konsekwencji kobiety wykazują mniejsze zaufanie do swoich umiejętności szachowych, grają znacznie ostrożniej i bardziej zachowawczo. W tym samym czasie mężczyźni są pewni swoich umiejętności i całkowicie koncentrują się na osiągnięciu celu gry” (Maass, D'Ettole, Cadinu, 2008, s. 240).

Pierwotnie zawodowe szachy stanowiły sferę zastrzeżoną dla mężczyzn. Ustrój społeczny na przełomie XIX i XX w. w Europie i Stanach Zjednoczonych był patriarchalny. Utrudniało to bardzo emancypację szachową kobiet. Prawo do zawodowej gry w szachy, podobnie jak prawa polityczne, kobiety musiały sobie wywalczyć natykając się na duży opór mężczyzn (Stempień, 2020, s. 72). Doprowadziło to do opóźnienia o kilkadziesiąt lat integracji szachowej kobiet i procesu ich włączania ich do profesjonalnych środowisk szachowych. FIDE organizuje olimpiady szachowe od 1927 r. Pierwsza olimpiada z udziałem kobiet odbyła się w 1957 r. (Stempień, 2020, s. 77–78; Maric, 2007, 195–196) Zawodniczki wkraczając w zmaskulinizowany świat królewskiej gry natrafiły na silny opór. Mężczyźni bowiem poczuli się zagrożeni i uznali, że tracą swoją antonimiczną domenę. W konsekwencji czołowe szachistki mierzyły się i nadal mierzą z wrogim środowiskiem. Pierre de Coubertin (1912, s. 109) założyciel MKOl i twórca nowożytnego ruchu olimpijskiego był zagorzałym wrogiem emancypacji sportowej (w tym i szachowej) kobiet. Stwierdziło on m.in., że „żeńskie olimpiady byłby niepraktyczne, nieciekawe, nieestetyczne i - nie boimy się dodawać - niepoprawne (...)”. To nie jest nasza idea Igrzysk Olimpijskich, gdzie dążymy do urzeczywistnienia następujących celów: uroczystej i okresowej egzaltacji męskiego atletyzmu, lojalności, międzynarodowej solidarności oraz sztuki i kobiecymi brawami jako nagrodą”. Psychologowie społeczni wykazali, że kobiety odnoszące sukcesy w tradycyjnie męskich rolach są często odrzucane i nie lubiane (Ma, 2020a).

Zewnętrzne i niezależne od kobiet czynniki tj. niesprawiedliwa dystrybucja zasobów i środków finansowych, wrogie środowisko, stygmatyzujące stereotypy znacznie ograniczają zawodniczki, obniżają ich motywację i chęć do gry. Powodują też, że szybciej i częściej porzucają karierę szachową. Wskazane wyżej czynniki są przejawem dyskryminacji i wykluczenia. Podsumowując uznaję, że uwarunkowania historyczne, ekonomiczne, społeczne oraz utrwalone stereotypy stanowią wystarczającą przyczynę dla rozróżnienia statusu prawnego szachistów i szachistek. Są relewantnym czynnikiem uzasadniającym stwierdzenie, że zawodnicy i zawodniczki posiadają cechy, które na tyle rozróżniają te dwie grupy społeczne by stwierdzić, że nie dochodzi do naruszenia art. 32 i 33 Konstytucji RP.

3.4. Proporcje zawodniczek i zawodników

Popularnym wyjaśnieniem niedoreprezentacji kobiet grających na najwyższym światowym poziomie jest relacja liczby szachistów i szachistek. Statystycznie na 100 graczy przypada zaledwie 15 zawodniczek. Zwolennicy tej koncepcji uważają, że luka w osiągnięciach stanowi bezpośrednią konsekwencję przepaści w partycypacji. Innymi słowy dysproporcje w liczbie zawodników i zawodniczek powodują, że jest znacznie mniej szachistek, które osiągają sukcesy porównywalne do najlepszych mężczyzn. Ponadto w ich opinii błędem metodologicznym innych uzasadnień tego fenomenu jest fakt wyjaśniania różnic w sile gry mężczyzn i kobiet

poprzez porównywanie tylko czołowych graczy. „W tym założeniu jest bowiem poważna wada: aby uczciwie porównać grupę niedoreprezentowaną z nadreprezentowaną, nigdy nie należy wykorzystywać najlepszych graczy” (Ma, 2020b). Statystycznie bowiem nic nie wskazuje na to, że czołowe zawodniczki osiągają gorsze wyniki, biorąc pod uwagę ogólny stosunek kobiet do mężczyzn (Ma, 2020b, podobnie: Bilalic, McLeod, 2006; Bilalić, McLeod, 2007; Bilalić, Smallbone, McLeod, Gobet, 2009). Na niższym poziomie kobiety z powodzeniem konkurują z mężczyznami. Innymi słowy - jeżeli w szachy grałoby tyle samo mężczyzn i kobiet oraz usunięto by bariery społeczne i stereotypowe, to zawodniczki uzyskiwałyby zbliżone wyniki do mężczyzn. Konkluzje te oparte są na badaniach statystycznych i posiadają swoje szerokie uzasadnienie.

Koncepcja partycypacji i dysproporcji ma wielu zwolenników, równocześnie w literaturze jest poważnie krytykowana (Collados, 2020; Howard, 2005, s. 378; Knapp, 2010, s. 2269; Russell, 2020; Weisend, 2019;). W szczególności przedstawia się istotne błędy metodologiczne, które prowadzą do otrzymania nieprawidłowych danych statystycznych oraz uzyskana złych i przedwczesnych wniosków (Knapp, 2010, s. 2269). W konsekwencji wyliczenia i dysproporcje w liczbie szachistów i szachistek nie stanowią wystarczającego wyjaśnienia. Argumentacja krytyków tej koncepcji jest mi bliższa i lepiej odpowiada intuicyjnemu rozumieniu statystycznego rozkładu wielkości matematycznych. Opierając się na założeniu, że na 100 graczy przypada 15 zawodniczek, to statystycznie w pierwszej setce czołowych światowych graczy powinno być mniej więcej 15 kobiet. Obecnie nie ma żadnej. Natomiast od 1971 r., tj. od wprowadzenia rankingu ELO, do chwili obecnej w pierwszej setce szachistów znalazły się tylko trzy kobiety. Były to M. Chiburdanidze, J. Polgár, H. Yifan. Natomiast spośród 500 najlepszych graczy powinno znajdować się około 75 kobiet. Obecnie jest zaledwie osiem. Te różnice daleko przekraczają dopuszczalne błędy statystyczne (Russell, 2020).

Podsumowując, nie uznaję, by hipoteza niedoreprezentacji zawodniczek szachowych stanowiła wyjaśnienia dysproporcji w sile gry mężczyzn i kobiet na najwyższym poziomie. W konsekwencji rozważania dotyczące, czy tego typu argumentacja mogłaby uzasadniać rozróżnienie statusu prawnego szachistów i szachistek w mojej ocenie jest bezprzedmiotowa.

3.5.Czas poświęcany przez graczy na trening

Dojście do mistrzowskiego poziomu wymaga olbrzymiego treningu, nakładu czasu i wysiłku. Przeciętnie dziewczynki i chłopcy zaczynają trenować mniej więcej w tym samym wieku. Równocześnie dziewczynki wcześniej porzucają wyczynowy trening. Główną przyczyną takiego stanu rzeczy są omówione wyżej stereotypy.

Teoretycznie możliwe jest sformułowanie teorii, że kobiety osiągają mniejsze sukcesy w szachach niż mężczyźni z uwagi na fakt, że mniej trenują. Wówczas rozróżnienie w szachach kategorii *open* przeznaczonej dla wszystkich i szachów kobiecych stanowiłoby nieuzasadnione rozróżnienie statusu prawnego mężczyzn i kobiet i mogłoby być potraktowane jako przejaw dyskryminacji. Nie istnieją badania, które potwierdziłyby twierdzenie, że kobiety mniej trenują niż mężczyźni. Więcej przeprowadzone na potrzeby niniejszego opracowania wywiady z szachistami i szachistkami skłaniają do postawienia przeciwnej tezy. Zarówno zawodniczki jak i zawodnicy na podobnym poziomie eksperckim poświęcają zbliżoną ilość czasu na trening.

W tym zakresie interesujące są ekspertyzy medyczne przeprowadzone za pomocą encefalogramu, rezonansu magnetycznego oraz tomografu pozytonowego (np. Draganski i in., 2004, s. 311; Krawczyk, Boggan, McClelland, Bartlett, 2011, s. 64, 67; Song, Ge, Long, Dong, 2020). Wynika z nich, że długotrwały profesjonalny trening szachowy prowadzi do wytworzenia się nowych połączeń neuronowych w mózgu. Skutkuje to powstaniem nowych funkcji oraz dynamicznym rozwojem już istniejących. Grupa badawcza obejmowała zarówno mężczyzn jak i kobiety (Song, Ge, Long, Dong, 2020, s. 2). Konkluzje odnosiły się do obu płci

bez wykazania różnic pomiędzy nimi. Podsumowując, długotrwały oraz wytężony trening szachowy prowadzi to powstania zmian w neuronowej strukturze mózgu u wszystkich graczy.

W omawianej materii pojawia się jeszcze jedno zagadnienie. Mężczyźni posiadają tendencję do jednozadaniowości. W konsekwencji łatwiej jest im się skoncentrować na jednym, poważnym, długookresowym przedsięwzięciu. Wykazują oni większą skłonność do koncentrowania się na realizacji swojego celu (Howard, 2005, s. 378). Profesjonalna gra w szachy wymaga wielu lat ciężkiej pracy i podnoszenia umiejętności. Równocześnie kobiety charakteryzują się tendencją do wielozadaniowości. W konsekwencji posiadają naturalną zdolność do równoczesnej realizacji wielu przedsięwzięć. Znacznie ciężiej jest im się w długotrwały sposób skoncentrować na urzeczywistnieniu tylko jednego celu. Podsumowując kobietom trudno ogniskować całą swoją aktywność intelektualną i zawodową tylko na treningu szachowym. Różne wzorce i tendencje do realizacji zainteresowań ze względu na płeć mogą również przyczyniać się do nieproporcjonalnej reprezentacji kobiet i mężczyzn na poziomie szachów eksperckich.

4. Podsumowanie

Zagadnienie równości mężczyzn i kobiet w szachach na poziomie mistrzowskim jest bardzo złożone. Zasadniczo objawia się ono w dwóch płaszczyznach faktycznej i prawnej. Pierwsza polega na znikomym udziale zawodniczek w spośród pierwszych 500 graczy na liście rankingowej FIDE oraz na nieproporcjonalnym udziale mężczyzn i kobiet w szachach wyczynowych. W mojej ocenie stanowi to poważny problem i jest przejawem wykluczenia kobiet. Federacje szachowe starają się go rozwiązać. Prawna płaszczyzna analizowanego zagadnienia urzeczywistnia się w stworzeniu dwóch systemów gry: jednego dla wszystkich graczy niezależnie od płci i drugiego tylko dla kobiet. Uznaję, że taki stan rzeczy jest uzasadniony, pożądany a nawet konieczny i nie jest przejawem dyskryminacji. Zasada równości nie ma absolutnego charakteru, bowiem zakłada możliwość odmiennego traktowania różniących się podmiotów (Masternak-Kubiak, 2002, s. 122). Ponadto uważam, że wszystkie dotychczasowe znane mi sposoby zachęcające kobiety do gry w szachy z pominięciem mężczyzn, są legalne i nie naruszają regulacji wynikających z treści art. 32 i 33 Konstytucji RP. Z zasady równości wynika dyrektywa, „w myśl której prawo powinno być tak kształtowane by prowadziło do wyrównania różnic zachodzących w sytuacji faktycznej adresatów norm” (Balicki, 2010, s. 424). Do wykluczenia kobiet przyczyniają się wszystkie omówione i wskazane wyżej przyczyny. Składają się one na skomplikowany system obiektywnych przeszkód, które istotnie oddziałują na siłę gry kobiet i ich partycypację. Stawiają one zawodniczki w gorszym położeniu niż mężczyzn. Przyczyny te zarówno wspólnie, jak i po części samodzielnie stanowią wystarczające przesłanki do uznania, że kobiety stanowią oddzielną grupę (kategorię) graczy. Można zatem, a nawet należy, odróżnić ich status prawny od statusu zawodników płci męskiej.

Uznaję, że spełnione są wskazane przez TK trzy kryteria uzasadniające wprowadzenie odrębności w oparciu o kryterium płci w obrębie graczy w szachy. Po pierwsze, rozróżnienie statusu wyczynowych szachistek i szachistów posiada relewantny charakter, w szczególności służyć ma wyrównaniu rzeczywistych różnic w zakresie siły gry i przepaści partycypacyjnej. Rozbieżności są uzasadnione faktycznymi i obiektywnymi okolicznościami, które skutkują istotnym osłabieniem pozycji kobiet względem mężczyzn. Po drugie ustanowione odrębności są proporcjonalne w odniesieniu do osłabienia ochrony ewentualnych interesów zawodników płci męskiej. Regulacje ustanowione przez FIDE i PZSzach przyczyniają się do zwiększenia siły gry kobiet oraz ich liczby w profesjonalnym sporcie i nie wpływają na udział i zaangażowanie mężczyzn. Po trzecie realizują konstytucyjną zasadę sprawiedliwości społecznej i mają na celu ograniczenie faktycznie istniejących dysproporcji. Sprawiedliwość wymaga bowiem wzmocnienia pozycji podmiotów, które obiektywnie i bez własnej winy

znajdują się w gorszej sytuacji. Podsumowując stworzenie odrębnego systemu rozgrywek tylko dla kobiet jest uzasadnione i stanowi jedną z wielu koniecznych prób zwiększenia ich partycypacji. Daje im to możliwość rozwoju, nabierania doświadczenia, pewności siebie i gry w warunkach, w których stereotypy mają ograniczone oddziaływanie.

J. Polgár udowodniła, że kobiety są w stanie konkurować z najlepszymi mężczyznami¹¹ i z nimi wygrywać. Jednakże wymaga to włożenia tytanicznej pracy w rozwój kobiecych szachów zarówno przez same zawodniczki jak również federacje szachowe. Konieczna jest tutaj przychylność i pełna współpraca mężczyzn. Niewątpliwie wzrost poziomu gry w szachy kobiet przyczyni się do rozwoju samej dyscypliny i jej popularności.

Należy podkreślić, że obecne rozwiązania prawne są niewystarczające. Konieczne są zmiany społeczne, prawne, kulturowe, ekonomiczne. Niezbędne jest usunięcie bądź zmiana stereotypów, które bardzo utrudniają emancypację szachową kobiet. Nie mam pewności, czy wzmocniony wielopłaszczyznowy wysiłek i praca doprowadzą do faktycznego wyrównania siły gry kobiet i mężczyzn, jednakże na pewno przyczynią się do zwiększenia partycypacji kobiet w szachach sportowych i do wydajnego wzrostu poziomu ich gry.

BIBLIOGRAFIA

- Aagaard J., Gryciuk W. (2011). *Agresywne szachy. Podręcznik walki*. Warszawa: Penelopa.
- Atherton M., Zhuang J., Bart W.M., Hu X. (2003). A functional MRI study of high-level cognition. I. The game of chess. *Cognitive Brain Research*, nr 16(1), s. 26-31.
- Backus P., Cubel M., Guid M., Sanchez-Pages S., Maaas E. (2016). Gender, Competition and Performance: Evidence from Real Tournaments, *SSRN Electronic Journal*, nr 11, s. 1-53. Dostęp: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2858984 (6 X 2022).
- Balicki R. (2010). Zasada równości i jej wpływ na realizację konstytucyjnych praw i wolności. W: J. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP. Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki w RP*. Tom. I (s. 413-440). Warszawa: C.H.Beck.
- Banaszak B. (2009). *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*. Warszawa: C.H.Beck.
- Bettencourt B.A., Miller N. (1996). Gender differences in aggression as a function of provocation: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, nr 119(3), s. 422-447. DOI:10.1037//0033-2909.119.3.42.
- Bilalić M., McLeod P. (2006). How intellectual is chess? - a reply to Howard. *Journal of Biosocial Science*, nr 38(3), s. 419-421. DOI: 10.1017/S0021932005001185.
- Bilalić M., McLeod P. (2007). Participation rates and the difference in performance of women and men in chess. *Journal of Biosocial Science*, nr 39(5), s. 789-793. DOI:10.1017/S0021932007001861.
- Bilalić M., McLeod P., Gobet F. (2007). Does chess need intelligence? — A study with young chess players. *Intelligence*, nr 35(5), s. 457-470.
- Bilalić M., Smallbone K., McLeod P., Gobet F. (2009). Why are (the best) women so good at chess? Participation rates and gender differences in intellectual domains. *Proceedings. Biological Sciences*, nr 276, s. 1161-1165. DOI:10.1098/rspb.2008.1576.
- Blicharz J. (2018). Związek między zasadą równości a zasadą sprawiedliwości społecznej w polskiej Konstytucji i orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego. Próba spojrzenia ogólnego. *Acta Universitatis Wratislavis*, nr 144, s. 59-69. DOI: 10.19195/0137-1134.114.2.

¹¹ J. Polgár jest jedyną szachistką, która pokonała Garriego Kasparowa, Magnusa Carlsena, Viswanathana Ananda, Veselina Topalova, Vladimira Kramnika, Borisa Spasskiego, Vasilę Smyslova, Anatola Karpowa (Woochess, 2018).

- Boć J. (red.). 1998. *Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 roku*. Wrocław: Kolonia Limited.
- Bosek L., Borysiak W. (2016). Uwagi do art. 32 Konstytucji RP. W: M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Komentarz*. T. I. Warszawa: C.H.Beck.
- Collados, J.C. (2020). The gender gap in top-level chess. Dostęp: <https://chess24.com/en/read/news/the-gender-gap-in-top-level-chess> (29 IV 2021).
- Coubertin P. (1912). Les femmes aux Jeux olympiques. *Revue Olympique*, nr 79, s. 109-111.
- Dąbrowski M. (2020). Stosowanie czy przestrzeganie norm konstytucji w ujęciu horyzontalnym – zagadnienia terminologiczne. *Przegląd Konstytucyjny*, nr 4, s. 59-75.
- Draganski B., Gaser C., Busch V., Schuierer G., Bogdahn U., May A. (2004). Neuroplasticity: changes in grey matter induced by training. *Nature*, nr 427, s. 322-312. DOI: 10.1038/427311a.
- Działocha K. (2016). Komentarz do art. 8. W: L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*. Tom. I, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Ericsson K.A., Charness N. (1994). Expert performance: Its structure and acquisition. *American Psychologist*, nr 49(8), s. 725-747.
- FIDE (2022a). Ratings. Dostęp: <https://ratings.fide.com/> (5 X 2022).
- FIDE (2022b). FIDE Charter. Dostęp: <https://handbook.fide.com/files/handbook/FIDECharter2020.pdf> (5 X 2022).
- FIDE (2022c). *Fide Title Regulations* uchwalony przez Radę FIDE 27 listopada 2022 r. Dostęp: <https://handbook.fide.com/chapter/B012022> (5 X 2022).
- Garlicki L., Zubik M. (2016). Komentarz do art. 32 Konstytucji RP. W: L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*. t. II. (s. 101-132). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Gneezy U., Leonard K.L., List J.A. (2009). Gender Differences in Competition: Evidence. From a Matrilineal and a Patriarchal Society. *Econometrica*, nr 77(5), s. 1637-1664.
- Gerdes C., Gränsmark P. (2010). Strategic behavior across gender: A comparison of female and male expert chess players. *Labour Economics*, nr 17(5), s. 1-41. Dostęp: <https://docs.iza.org/dp4793.pdf> (6 X 2022).
- Halpern D.F., LaMay M.L. (2000). The Smarter Sex: A Critical Review of Sex Differences in Intelligence. *Educational Psychology Review*, nr 12(2), s. 229-246.
- Horgan D.D., Morgan D. (1990). Chess expertise in children. *Applied Cognitive Psychology*, nr 4(2), s. 109-128.
- Howard R.W. (2014). Explaining male predominance in chess. Dostęp: <https://en.chessbase.com/post/explaining-male-predominance-in-chess> (29 IV 2021).
- Howard R.W. (2005). Are gender differences in high achievement disappearing? A test in one intellectual domain. *Journal of Biosocial Science*, nr 37(3), s. 371-380. DOI: 10.1017/S0021932004006868.
- Jakubowska H. (2012). Trzymanie kobiet na dystans. Wykorzystywanie kategorii, rasy, płci i różnicy w profesjonalnym sporcie. *Kultura i Społeczeństwo*, nr 3, s. 75-95.
- Kasparow G. (1989). Playboy interview: Garri Kasparow. *Playboy*, nr 11. s. 61-63.
- Kasparow G., Greengard M. (2021). *Ostatni bastion umysłu*. Kraków: Insygnis.
- Khandekar O. (2020). Why women lose at chess. *Mint*. Dostęp: <https://www.livemint.com/mint-lounge/features/why-women-lose-at-chess-11601626319872.html> (29 IV 2021).
- Kimura D., Kamińska M. (2006). *Płeć i poznanie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Knapp M. (2010). Are participation rates sufficient to explain gender differences in chess performance?. *Proceedings. Biological Sciences*, nr 277(1692), s. 2269-2270. DOI: 10.1098/rspb.2009.2257.

- Krawczyk D.C., Boggan A.L., McClelland M.M., Bartlett J.C. (2011). The neural organization of perception in chess experts. *Neuroscience Letters*, nr 499(2), s. 64-69.
- Kruk M. (2006). Zasada równości w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego. W: M. Zubik (red.), *Księga XX – lecia orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego* (s. 281-302). Warszawa: Biuro Trybunału Konstytucyjnego.
- Ma W.J. (2020a). The Real Reasons All the Top Chess Players Are Men. *Slate* z 12.11.2020. Dostęp: <https://slate.com/technology/2020/12/why-are-the-best-chess-players-men.html> (29 IV 2021).
- Ma W.J. (2020b). What gender gap in chess?. Dostęp: <https://en.chessbase.com/post/what-gender-gap-in-chess> (27 IV 2021).
- Maass A., D'Ettole C., Cadinu M. (2008). Checkmate? The role of gender stereotypes in the ultimate intellectual sport. *European Journal of Social Psychology*, nr 38(2), s. 231-245.
- Maric A. (2007). Chess, Education and the Olympic Movement. W: K. Georgiadis (red.), *7th International Session for Educators and Officials of Higher Institutes of Physical Education, 20-27 July 2006: Proceedings Ancient Olympia*. Athens: International Olympic Academy, s. 194-199.
- Masternak-Kubiak M. (2002). Prawo do równego traktowania. W: B. Banaszak, A. Preisner (red.), *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*. Warszawa: C.H.Beck, s. 119-138.
- Mendoza G., Jiménez M., García-Romero J., García-Bastida J., Rivilla I., Albornoz-Gil M. C., Baron-Lopez F.J.r, Benítez-Porres J.r, Alvero-Cruz J.R. (2020). Challenging the Top Player: A Preliminary Study on Testosterone Response to An Official Chess Tournament. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, nr 17(4), s. 1-11. DOI:10.3390/ijerph17041204.
- Moir A., Kancewicz-Hoffman N., Jessel D. (2017). *Płeć mózgu. O prawdziwej różnicy między mężczyzną a kobietą*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Nejati M., Nejati V. (2012). Frontal Lobe Function in Chess Players. *Acta Medica Iranica*, nr 50(5), s. 311-314.
- Podgórska-Rykała J. (2017). Zasada równości płci – wybrane regulacje prawa krajowego. *Roczniki Administracji i Prawa*, nr XVII, s. 19-35.
- Polachek, S.W. (1981). Occupational self-selection: a human capital approach to sex differences in occupational structure. *Review of Economics and Statistics*, nr 63(1), s. 60-69.
- Pzszach.pl (2016). Statut Polskiego Związku Szachowego uchwalony 18 czerwca 2016 r.. Dostęp: <https://pzszach.pl/strona-glowna/dokumenty-organizacyjne/> (5 V 2022).
- Russell B. (2020). Are women worse, or are they scarce? The gender gap in chess. Dostęp: <https://chessandmind.com/en/gender-gap-in-chess-participation-rate-hypothesis> (7 V 2021).
- Rytel-Warzocha A. (2016). „Dyskryminacja pozytywna” jako przejaw urzeczywistnienia zasady sprawiedliwości społecznej. *Gdańskie Studia Prawnicze*, t. XXXV, s. 286-398.
- Short N. (2015). Vive La Difference. *New in Chess*, nr 2.
- Smerdon D. (2020). What's behind the gender imbalance in top-level chess?. Dostęp: <https://theconversation.com/whats-behind-the-gender-imbalance-in-top-level-chess-150637> (29 IV 2021).
- Song L., Ge Y., Long J., Dong P. (2020). Altered Intrinsic and Casual Functional Connectivities of the Middle Temporal Visual Motion Area Subregions in Chess Experts. *Frontiers in Neuroscience*, nr 14. DOI: 10.3389/fnins.2020.605986.
- Stempień J.R. (2020). Queens in the shadow of kings – sociological notes on the historical process of women's discrimination and emancipation in chess. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica*, nr 75, s. 65-84.
- Śmiałek P. (2019). Prawna ochrona jednostki przed naruszeniem konstytucyjnego zakazu

- dyskryminacji w relacjach horyzontalnych. *Przegląd Sejmowy*, nr 4, s. 87–106. Doi.org/10.31268/PS.2019.53.
- Tarnopolsky M.A., Atkinson S.A., Phillips S.M., MacDougall J.D. (1995). Carbohydrate loading and metabolism during exercise in men and women. *Journal of Applied Physiology*, nr 78(4), s. 1360-1368.
- Tuleja P., Wróbel W. (1994). Zasada równości w stanowieniu prawa. W: H. Rot (red.), *Demokratyczne Państwo prawne (aksjologia, struktura, funkcje. Studia i Szkice*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Veličković D., Radovanović D. (2018). Gender differences in chess performance. *Facta Universitatis, Series: Physical Education and Sport*, nr 16(2). DOI:10.22190/FUPES180926032V.
- Voyer D., Voyer S., Bryden M.P. (1995). Magnitude of sex differences in spatial abilities: a meta-analysis and consideration of critical variables. *Psychological Bulletin*, nr 117(2), s. 250-270. DOI: 10.1037/0033-2909.117.2.250.
- Waters A.J., Gobet F., Leyden G. (2002). Visuospatial abilities of chess players. *British Journal of Psychology*, nr 93(4), s. 557-565. DOI:10.1348/000712602761381402.
- Weisend B. (2019). Questioning Gender Studies on Chess. Dostęp: https://en.chessbase.com/portals/all/2019/05/chess-gender/wiesend_questioning%20gender%20studies%20on%20chess.pdf (30 V 2021).
- Winczorek P. (2000). *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* Warszawa: Liber.
- Wolski D. (2016). Regulacje przyjmowane przez międzynarodowe organizacje sportowe a prawo krajowe. *Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego*, nr XIV, s. 133-148.
- Woochess (2018). Why men rank higher than women at chess? Is it possible a female world chess champion?. Dostęp: <https://woochess.com/en/blog/why-men-rank-higher-than-women-at-chess> (29 IV 2021).